

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

УДК 341.21

ЗАСТОСУВАННЯ СТАНДАРТУ «DUE DILIGENCE» В МІЖНАРОДНІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Світлана АНДРЕЙЧЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права та міжнародних відносин
Національного університету «Одеська юридична академія»

SUMMARY

The article is devoted to the issue of international responsibility of the State in the case of breach of due diligence standard based on a study of arbitral decisions, decisions of the ICJ, the European Court of Human Rights, the Inter-American Court of Human Rights, diplomatic correspondence. In the article determine that due diligence principle is especially important under international law, it can be applied to varied areas: law of international responsibility, law of humans rights, international criminal law, international environment law, international economic law etc.

Key words: international responsibility, state fault, due diligence standard, internationally wrongful act.

АНОТАЦІЯ

В статті досліджується на підставі вивчення арбітражних рішень, рішень Міжнародного суду ООН, Європейського суду з прав людини, Міжамериканського суду з прав людини питання міжнародної відповідальності держави у випадках недотримання нею стандарту належної обачності (due diligence). Встановлено, що принцип due diligence відіграє важливу роль в міжнародному праві, він може бути застосований у різних його сферах – праві міжнародної відповідальності, міжнародному праві прав людини, міжнародному кримінальному праві, міжнародному екологічному праві, міжнародному економічному праві та інших.

Ключові слова: міжнародна відповідальність, вина держави, стандарт due diligence, міжнародно-протиправне діяння.

Постановка проблеми. У Проекті статей про відповідальність держав (далі – Проект статей) сформульована чітка позиція стосовно того, що міжнародно-протиправним діянням є дія або бездіяльність, які пов'язані з державою і є порушенням міжнародних зобов'язань цієї держави. З одного боку, Проект статей не вирішує питання необхідності додаткового елементу вини або відсутності старанності (diligence) для того, щоб визнати первинну норму порушеною. З іншого боку, Проект статей не охоплює ситуації, в яких традиційно застосовується due diligence, а саме порушення міжнародного права приватними особами. Згідно з главою II «Присвоєння поведінки державі», приватна поведінка не може бути присвоєна державі. Коментар до цієї глави роз'яснює, що в деяких випадках це все ж можливо: «... і держава може нести відповідальність за наслідки поведінки приватних суб'єктів, якщо вона не прийняла необхідних заходів для запобігання таких наслідків. Наприклад, приймаюча держава не несе відповідальності за дії приватних осіб щодо захоплення посольства, але вона несе відповідальність за неприйняття всіх необхідних заходів із захисту посольства від захоплення або відновлення контролю над ним» [1, с. 39]. Так, враховуючи порушення принципу due diligence, Сирія була визнана відповідальною за міжнародно-протиправне

діяння внаслідок руйнувань бунтівниками датського і норвезького посольств в Дамаску в лютому 2006 р. [2, с. 64]. У зв'язку з цим на практиці постає питання про відповідальність держав при порушенні зобов'язання due diligence. Незважаючи на притаманну даному питанню актуальність, воно є все ще недостатньо вивченим в доктрині міжнародного права.

Зобов'язання держав виявляти належну розпорядливість (due diligence) у міжнародному праві розглядали у своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як Г. Амадор, Дж. Анайя, Д. Анцілотті, Р. Барнідж, Ж. Бурк-Мартіньоні, Я. Броунлі, Н. Дрьоміна-Волок, П. Дюпюї, Т. Койвурова, І. Лукашук, К. Чинкін та інші. Разом з тим в авторитетних дослідженнях вчених, що є значним внеском у теорію та практику міжнародного права, не приділяється достатньої уваги питанню визначення вини та міжнародної відповідальності держави при покладанні на неї зобов'язання дотримуватися стандарту due diligence.

Мета статті полягає у дослідженні на підставі вивчення арбітражних рішень, рішень Міжнародного суду ООН, Європейського суду з прав людини, Міжамериканського суду з прав людини проблеми міжнародної відповідальності держави у випадках недотримання нею стандарту належної обачності (due diligence).

Виклад основного матеріалу. У міжнародному праві склалося правило, відповідно до якого у випадку вчинення суб'єктами (діяння яких не може бути приписано державі) певних дій, що утворюють порушення міжнародного зобов'язання, вина держави полягає в тому, що вона не застосувала необхідних заходів з метою дотримання відповідного міжнародного зобов'язання. Дане правило отримало назву стандарту «належної обачності» («due diligence» standard).

Д. Анцилотті вказував, що «вельми часто міжнародне зобов'язання держави полягає не в перешкодженні здійсненню будь-яких дій, посягання на яке було б неможливим і абсурдним, але в проведенні певного спостереження і в прийнятті певних заходів, спрямованих до недопущення тих чи інших дій. Зобов'язання виявляється порушеним, і відповідальність виникає не тому, що дія вчинена, але тому, що відбувся недогляд у проведенні належного спостереження або прийнятті необхідних у даному випадку заходів» [3, с. 419]. За висловлюванням професора П. Дюпюї, «належна обачність – це обачність, очікувана від добропорядного уряду, тобто від уряду, що приймає до уваги свої міжнародні зобов'язання» [4, с. 369–370].

Найважливішою особливістю принципу належної обачності є те, що він не вимагає присвоєння (attributability) державі поведінки недержавного актора [5, с. 214]. Притому що бездіяльність або дії недержавних суб'єктів, вчинені поза зв'язком з державою, їй не присвоюються, ця держава не звільняється від свого обов'язку виявляти належну розпорядливість [6, с. 119].

Принцип due diligence відіграв значну роль в першій фазі кодифікації правил про відповідальність держав, в період, який тривав до 1963 р. Вирішальне значення в даному випадку мала робота неурядових експертних органів і Комітету експертів Ліги націй з Прогресивної кодифікації міжнародного права між двома світовими війнами, які підготували матеріали з кодифікації міжнародного права для Гаазької конференції 1930 р. Увага була зосереджена на питанні міжнародної відповідальності держав, зокрема відповідальності держави за шкоду, заподіяну іноземцям приватними особами в мирний час і під час внутрішніх заворушень. Незважаючи на те, що Гаазька конференція з кодифікації не змогла завершити процес кодифікації, визнавалося, що держава може нести відповідальність, якщо це було проявом явної недбалості (negligent), тобто якщо держава не проявила належної обачності (due diligence) в запобіганні, відшкодуванні або покаранні у випадку заподіяння шкоди іноземцю [7, с. 1].

Варто відзначити, що положення due diligence спочатку було однією з центральних проблем у спробах кодифікувати норми про відповідальність держав. Коли КМП зобов'язалася кодифікувати загальні норми відповідальності держав, принцип due diligence поступово виключили з Проекту статей про відповідальність дер-

жав, але він відіграє важливу роль в спеціалізованих проєктах КМП, пов'язаних із заподіянням транскордонної шкоди. Причина цієї зміни була зрозумілою: КМП необхідно було знайти ті аспекти відповідальності держав, які повсюдно визнавалися, а концепції due diligence або вини не були такими. Іншими словами, ця зміна була викликана гострою необхідністю кодифікації, однак в той же час Проєкт статей про відповідальність держав не оспорював вплив due diligence в рамках змісту різних первинних норм [7, с. 6].

Необхідно зазначити, що спочатку принцип due diligence в міжнародному праві інтерпретувався як принцип відповідальності суверена за заподіяння шкоди іноземним підданам. Він передбачав певний стандарт пильності, яка повинна бути проявлена державою, щоб запобігти заподіяння шкоди іноземцям та їх майну в результаті насильства, вчиненого приватними особами. З часом значимість поняття належної обачності істотно зросла і вийшла за межі заподіяння шкоди іноземцям на території держави. На даний час due diligence standard застосовується в багатьох областях міжнародного права до різних фактів та обставин. У контексті сучасного тероризму, наприклад, цей принцип може бути застосований для визнання держав відповідальними за свої дії або бездіяльність, коли терористичні акти вчинені недержавними особами [8, с. 106–110].

Як вказує Н. Дрьоміна-Волок, в останні роки стандарт due diligence все частіше застосовується при рішенні різних питань прав людини – від торгівлі людьми до зобов'язань транснаціональних корпорацій [6, с. 120]. У контексті міжнародного права прав людини принцип due diligence зменшив розрив між видами публічної і приватної діяльності, що досі були відокремлені, і визначили наявність чи відсутність відповідальності держави [9, с. 387].

Для більш глибокого розуміння суті принципу due diligence необхідне вивчення практики застосування і тлумачення даного стандарту міжнародними судовими органами, зокрема міжнародними арбітражами, Міжнародним судом ООН, Європейським судом з прав людини, Міжамериканським судом з прав людини.

Першим явним застосуванням принципу due diligence було відоме рішення женецького арбітражу у справі корабля «Алабама» (спір між Сполученими Штатами Америки і Великобританією за протестом США про порушення Англією нейтралітету під час громадянської війни в США). Як підставу для відповідальності було визнано відсутність належних зусиль [10, с. 50–53]. «Алабама» – крейсер конфедератів під час міжособної війни в Північній Америці. Це було дерев'яне гвинтове судно, побудоване в Англії, що мало досить швидкий хід. Впродовж 2-х років (1862–1864 рр.) користувалося гучною популярністю завдяки тій шкоді, яку завдавало комерційному флоту північних штатів. 19-го червня 1864 р. «Алабама» була потоплена.

Після закінчення громадянської війни спір, пов'язаний з дотриманням Великобританією обов'язків, що впливають із статусу нейтральної держави, був переданий до арбітражного суду, що складався з п'яти арбітрів (від США, Великобританії, Італії, Швейцарії та Бразилії). У рішенні від 14 вересня 1872 р. арбітражний суд ухвалив стягнути з Великобританії 15,5 млн. дол. на користь постраждалих громадян США.

Перше з трьох «Вашингтонських правил», з якими повинні були рахуватися судді при вирішенні справи, свідчить, що «нейтральна держава зобов'язана застосовувати належну обачність (*due diligence*), щоб перешкодити в межах своєї юрисдикції спорядженню, озброєнню або екіпіровці суден, які, як можна логічно встановити, призначені крейсувати або вести війну проти держави...» [3, с. 419].

За свідченням Ч. Хайда, «... арбітри заявили, що факти, які стосуються будівництва судна (у той час позначеного під номером «290») в Ліверпулі і його устаткуванню і озброєнню поблизу острова Терсейра за допомогою кораблів, які вийшли з Великобританії з цією метою, явно свідчать, що англійський уряд не виявив належного старання у виконанні своїх зобов'язань як нейтрального, і особливо, що уряд, незважаючи на попередження і офіційні подання, зроблені під час будівництва судна дипломатичними представниками Сполучених Штатів, знехтував своєчасним прийняттям якихось дієвих запобіжних заходів; розпорядження, які були ним, нарешті, віддані для затримання судна, запізнилися настільки, що їх виконання виявилось практично неможливим» [11, с. 541].

Класичні приклади арбітражних рішень із посиланням на стандарт *due diligence* на початку ХХ ст. були пов'язані з правом дипломатичного захисту і діями або бездіяльністю держави у випадках заподіяння шкоди іноземцям [2, с. 17].

На початку 1920-х років ХХ ст. була створена Генеральна Комісія з розгляду взаємних претензій між США і Мексикою, яка розглянула ряд справ, пов'язаних із застосуванням правила, відповідно до якого держава повинна діяти з належним старанням у виконанні її обов'язків щодо захисту, затримання і покарання у випадках заподіяння шкоди іноземним громадянам недержавними акторами.

Справа «*Janes*» (США проти Мексики) (1926 р.) [12] «може розглядатися як прототип більше сорока справ такого роду, представлених в комісію, які ґрунтуються на нездійсненні владою Мексики ефективного переслідування, затримання, засудження чи покарання за вчинення вбивств громадян Америки у Мексиці [13, с. 159].

Р. Барнідж зазначає, що у цьому арбітражному рішенні Генеральна Комісія з розгляду претензій торкнулася питання зобов'язань держав відповідно до міжнародного права затримувати осіб, які завдали шкоди іноземним

громадянам, і надала теоретичне роз'яснення стосовно відмінності між шкодою, заподіяною недержавними суб'єктами, і шкодою, заподіяною державою [2, с. 19].

У даній справі громадянин США Джейнс, управляючий гірничодобувною компанією в Мексиці, в літку 1918 р. був застрелений мексиканцем П. Карбаджалом, який працював на ту ж компанію. Місцева поліція, хоча і була повідомлена про стрілянину протягом декількох хвилин, затрималася приблизно на пів години, поки розпочала пошук Карбаджала, який втік до каньйону. Пошук не дав результатів, як і аналогічний пошук на наступний день. Згідно з доказами Карбаджал ховався в сусідньому ранчо протягом тижня, і повертався в Ель Тігре, місто стрілянини, два рази протягом того ж тижня. Мексиканська влада не прийняла до уваги інформацію, що Карбаджал знаходився за сімдесят п'ять миль від Ель Тігре, поки гірничодобувна компанія не запропонувала нагороду за захоплення Карбаджала. Коли нарешті почали шукати Карбаджала, то не змогли знайти [12, с. 83–85].

Генеральна Комісія по розгляду претензій зазначила, що «явна відмова зі сторони мексиканської влади здійснити швидкі та ефективні дії по затриманню убивці дають підстави присудити відшкодування» [12, с. 85]. Таким чином, було встановлено, що Мексика порушила свої зобов'язання по затриманню осіб, які заподіяли шкоду іноземним громадянам. Комісія встановила, що підставою для відповідальності Мексики стала її відмова «вжити належні заходи по затриманню і покаранню вбивці». Поняття «належні заходи» вживалося як еквівалент зобов'язанню проявляти належну обачність (*due diligence*). Кроуфорд і Оллесон приводили у приклад справу «*Janes*» як свідчення того, що «звичайно дії приватних осіб не будуть спричиняти відповідальність держави, хоча держава може за певних обставин нести відповідальність за нездатність запобігти цим актам, або вжити заходи, щоб покарати відповідальних осіб» [2, с. 20].

У справі «*Youmans*» (1926 р.) Генеральна Комісія по розгляду претензій торкнулася питання про відповідальність держави при невчиненні дій з належною старанністю (*due diligence*) у випадку повстання натовпу проти іноземних громадян в Мексиці. Інцидент виник внаслідок трудового спору між американцем Дж. Коннеллі, керуючим інженером будівництва тунелю Сан Іларіо в Мексиці, і місцевим робітником С. Медіна. С. Медіна, незадоволений вирішенням спору, кидав каміння в Коннеллі і погрожував мачете. Коннеллі відповів Медіна попереджувальним пострілом і потім прострелив йому ноги. Невдовзі тисячний натовп оточив будинок Коннеллі, де перебувало ще два американця, Г. Юманс і Дж. Арнольд. Місцевий мер спробував відновити порядок, але не зміг, і коли мексиканські солдати прибули розрядити ситуацію, вони стріляли в будинок і вбили Арнольда. Згодом солдати і натовп

вбили Коннеллі і Юманса. «Центральним питанням, яке поставила Генеральна комісія полягало у тому, що уряд Мексики не проявив належного старання (*due diligence*), щоб захистити [...] Юманса] від люті натовпу, і не був здатним вжити належні заходи для затримання та покарання осіб, причетних до злочину» [14, с. 110–117].

Ще одним прикладом недотримання державою стандарту *due diligence* стала справа «Мессі» (1927 р.). У даній справі мексиканець Х. Саенс стріляв шість разів у свого боса – американця В. Мессі, що спричинило його смерть. Мексиканська влада ув'язнила Саенса, однак з дозволу охоронця Саенс втік [15, с. 160–161]. Мексика була визнана відповідальною за нездатність старанно переслідувати і покарати Саенса.

Підводячи підсумки щодо дослідження застосування принципу *due diligence* у контексті обов'язків держави запобігати спричиненню шкоди іноземним громадянам недержавними суб'єктами і здійснювати покарання винуватих за заподіяння шкоди, можна зробити певні висновки. На думку П. Маззескі, перше зобов'язання щодо запобігання заподіяння шкоди іноземним громадянам складається з двох частин, а саме: обов'язку постійно мати «законний та адміністративний апарат, що буде здатний гарантувати дотримання міжнародних норм щодо запобігання» і обов'язку використовувати цей державний апарат «з ретельністю, як того вимагають обставини». Тільки друга частина цього зобов'язання регулюється правилом *due diligence* [2, с. 25]. Міжамериканський суд з прав людини у справі «Веласкес проти Родригеса» (1988 р.), розглядаючи дане зобов'язання, зазначив, що воно повинно визначатися не просто неефективним, а визнаватися державою як самостійний правовий обов'язок [16, п. 177].

У практиці міжнародних судових органів стандарт *due diligence* досить часто застосовується при розгляді питання про спричинення транскордонної шкоди. Так, наприклад, в арбітражному процесі по справі «Озеро Лану» (1957 р.) (Франція проти Іспанії), який стосувався планів Франції щодо будівництва гідроелектростанції, арбітражна палата вказала на те, що в ході реалізації свого проекту Франція не може ігнорувати інтереси Іспанії і повинна проявити належну повагу до прав та інтересів держави, яка знаходиться нижче за течією [17].

Хоча арбітраж більшу частину свого аналізу присвятив аргументу Іспанії, що французький план буде порушувати договірне право або, як альтернатива, що договірне право вимагає іспанської згоди на французький план, арбітраж торкнувся дискурсу щодо розуміння принципу *due diligence*, особливо в контексті можливої транскордонної екологічної шкоди. План Франції, згідно з рішенням арбітражу, не спричиняє надзвичайного ризику в сусідських відносинах або використанні води; надані гарантії були настільки задовільними, на скільки це можливо, і певний ризик зменшення води у річці можна розглядати як тимчасовий [2, с. 43].

У практиці Міжнародного Суду ООН також можна зустріти посилення на принцип *due diligence*. Зокрема в першій частині справи «Дипломатичний та консульський персонал» (United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (Hostages) case) (1980 р.) вказувалося, що незважаючи на те, що первинні дії за вторгнення до посольства США не могли бути приписані Ірану, ця держава була визнана Судом відповідальною за те, що не змогла виконати своє зобов'язання по забезпеченню недоторканості дипломатичного представництва, передбаченого Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р. [18].

Іншим прикладом є справа про воєнні дії на території Конго (Armed Activities on the Territory of the Congo) (Конго проти Уганди) (2005 р.). Відмітимо, що в даній справі МС ООН визнав винуватими у недотриманні принципу *due diligence* обидві сторони.

3 червня 1999 р. Демократична Республіка Конго представила заяву про порушення провадження проти Уганди в зв'язку з «актами збройної агресії, що представляють собою кричущі порушення Статуту Організації Об'єднаних Націй та Хартії Організації африканської єдності». У своїй заяві Демократична Республіка Конго стверджувала, що «така озброєна агресія ... була пов'язана, зокрема, з порушенням суверенітету і територіальної цілісності, порушеннями міжнародного гуманітарного права і масовими порушеннями прав людини» [19, п. 104].

У своєму контрмеморандумі Уганда пред'явила три зустрічних вимоги. Перша стосувалася передбачуваних актів агресії проти Уганди з боку Демократичної Республіки Конго. Друга – нападів на дипломатичні приміщення і персонал Уганди в Кіншасі і на угандійських громадян; як стверджувалося, за них несе відповідальність Демократична Республіка Конго. А третя – передбачуване порушення Демократичною Республікою Конго Лусакстської угоди [19, п. 110].

У своєму рішенні, винесеному 19 грудня 2005 р. МС ООН визначив, що Уганда, вчиняючи дії воєнного характеру, спрямовані проти Демократичної Республіки Конго на її території, шляхом окупації Ітурі і активного надання підтримки нерегулярним формуванням, які діяли на території Демократичної Республіки Конго, порушила свої зобов'язання з міжнародного права в результаті дій по розграбуванню, заволодінню та експлуатації конголезьких природних ресурсів, скоєних військовослужбовцями її збройних сил на території Демократичної Республіки Конго, і в результаті того, що вона не запобігла таким діям як держава, що окупувала округ Ітурі [19, п. 113]. Таким чином, МС ООН продемонстрував, що принцип *due diligence* за міжнародним правом розповсюджується також на окупуючих держав у випадку експлуатації природних ресурсів.

Що стосується другої зустрічної вимоги, пред'явленою Угандою, то, відхиливши першу зустрічну

вимогу, Суд визначив, що Демократична Республіка Конго, зі свого боку, порушила зобов'язання перед Республікою Угандою за Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р. внаслідок неправильно поведження або незабезпечення захисту осіб і майна, що знаходяться під захистом згідно вказаної Конвенції. У зв'язку з цим Суд визначив, що сторони несуть один перед одним зобов'язання здійснити відшкодування заподіяної шкоди [19, п. 114–115].

Європейський суд з прав людини також вказує на існування у держави позитивних зобов'язань, при невиконанні яких вона несе відповідальність. Так, у справі «Осман проти Сполученого Королівства» (1998 р.) Суд зазначив, що перше речення ст. 2 (1) зобов'язує державу не лише утримуватися від умисного та незаконного позбавлення життя, а й уживати відповідних заходів для захисту життя тих, хто перебуває під її юрисдикцією. Сторони погоджуються з тим, що зобов'язання держави у цьому відношенні виходить за межі її основного обов'язку із захисту права на життя, що забезпечується запровадженням ефективних кримінально-правових норм, які стримують від вчинення правопорушень проти особи за допомогою правоохоронного механізму, призначеного для запобігання порушенню таких норм, припинення цих порушень та покарання за них. Таким чином, присутні в Суді погодилися з тим, що зі ст. 2 Конвенції, за певних чітко визначених обставин, може також слідувати позитивне зобов'язання органів влади вживати превентивні оперативні заходи із захисту людини, життю якої загрожують кримінальні дії з боку іншої особи. Межі такого зобов'язання є предметом спору між сторонами [20, п. 115].

Проте, ступінь «позитивного зобов'язання» було визначено Судом в досить вузьких рамках. Так, у справі «Осман проти Сполученого Королівства» Суд мав розглянути, чи повинна була лондонська поліція вжити превентивні заходи, щоб врятувати життя А. Осману, який був застрелений П. Педжет-Льюїсом – вчителем його сина Ахмета, який також був поранений в ході перестрілки. У своєму рішенні від 1998 р. Суд зробив наступні зауваження про ступінь позитивних зобов'язань влади: «На думку Суду, якщо зважати на труднощі, з якими пов'язані поліційні заходи з охорони правопорядку в сучасному суспільстві, на непередбачуваність людської поведінки та на оперативність вибору, який має бути зроблений стосовно пріоритетів і ресурсів, тлумачення зазначеного зобов'язання має бути таким, що не покладає нездійснений і непропорційний тягар на органи влади. Отже, не кожний стверджуваний ризик для життя може означати конвенційну вимогу для органів влади вжити оперативні заходи з недопущення матеріалізації такого ризику. Доречно також зазначити необхідність дбати про те, щоб поліція здійснювала свої повноваження з контролю та запобігання злочинності у спосіб, який повністю відповідає належній правовій

процедурі та іншим гарантіям, які встановлюють законні межі стосовно їхніх дій з розслідування злочинів і притягнення правопорушників до суду...» [20, п. 116].

Міжамериканський суд з прав людини в 1988 р. у справі «Веласкес проти Родригеса» встановив, що, протиправне діяння, що порушує права людини і спочатку не було вчинене з вини держави (наприклад, тому що це діяння приватної особи або тому, що відповідальну особу не було визначено), може привести до міжнародної відповідальності держави, але не внаслідок самого діяння, а через відсутність належного старання (due diligence) по запобіганню порушення або реакції на нього відповідно до вимог американської Конвенції з прав людини [16, п. 172].

Пізніше принцип обачності був чітко сформульований Межамериканським судом з прав людини в рішенні у справі «Гонсалес та інші проти Мексики» в 2009 р. При розгляді цієї справи, що стосувалася викрадення, вбивства двох неповнолітніх дівчат і молодої жінки і сексуального насильства над ними, що були вчинені приватними особами в 2003 р., суд розширювально витлумачив зобов'язання держави виявляти належну розпорядливість щодо запобігання, розслідування насильства щодо жінок та призначення покарання за нього. Суд ухвалив, що держава «повинна вжити необхідні заходи, щоб запобігти порушенням прав людини і використовувати наявні в її розпорядженні засоби, щоб здійснити належне розслідування порушень, вчинених в межах її юрисдикції, встановити осіб, як їх вчинили, накласти відповідне покарання і гарантувати жертві відповідну компенсацію» [6, с. 118].

Висновки. Принцип due diligence відіграє важливу роль в міжнародному праві, він може бути застосований у різних його сферах – міжнародному праві прав людини, міжнародному кримінальному праві, міжнародному екологічному праві, міжнародному економічному праві. Стандарт due diligence є також одним із принципів міжнародної відповідальності. Проаналізувавши рішення міжнародних арбітражів та судових органів, які торкалися порушення державами зобов'язання due diligence, можна констатувати, що принцип due diligence продовжує демонструвати свою значимість як правової підстави для оцінки поведінки держави і вирішення питання про притягнення її до міжнародної відповідальності. Водночас варто зазначити, що застосування принципу окреслюється певними межами і у значній мірі залежить від політичної волі держав.

Список використаних джерел

1. Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001) // Yearbook of the International Law Commission. – 2001. – Vol. II. – Part Two. Report of the Commission to the General Assembly on the work of its fifty-third session. – P. 31–143.

2. Barnidge R.P. The Due Diligence Principle Under International Law / R.P. Barnidge. – P. 1–65 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.academia.edu/430200/>.
3. Анцилотти Д. Курс международного права : введение – общая часть. / Д. Анцилотти. – пер. с итал. ; [под ред. Д.Б. Левина] ; пер. А.Л. Сакетти, Э.М. Фабриков. – М. : Инostr. лит., 1961. – Т. 1. – 447 с.
4. Dupuy P. Due Diligence in the International Law of Liability / P. Dupuy // *Legal Aspects of Transfrontier Pollution / Organisation for Economic Co-operation and Development*. – Paris, 1977. – P. 369–370.
5. Nystuen G. Human Rights, Corporate Complicity and Disinvestment / G. Nystuen, A. Follesdal, O. Mestad. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2011. – 290 p.
6. Дрёмина-Волок Н.В. Стандарт должной осмотрительности («due diligence standard») в международном антидискриминационном праве / Н.В. Дрёмина-Волок // *Актуальні проблеми держави та права : збірник наукових праць*. – Вип. 63. – Одеса : Юридична література, 2012. – С. 117–125.
7. Koivurova T. Due Diligence / T. Koivurova // *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. – 2008. – 9 p.
8. Barnidge R.P. States' Due Diligence Obligations with Regard to International Non-State Terrorist Organizations Post-11 September 2001: The Heavy Burden That States Must Bear / R.P. Barnidge // *Irish Studies in International Affairs*. – 2005. – Vol. 16. – P. 103–125.
9. Chinkin C. A Critique of the Public : private dimension / C. Chinkin // *European Journal of International Law*. – 1999. – Vol. 10 (2). – P. 387–395.
10. Косоруков К.А. Дело «Алабамы». Ответственность государства за действия третьих лиц в решении женеvского арбитража 1871–72 / К.А. Косоруков // *Международное публичное и частное право*. – 2007. – № 1. – С. 50–53.
11. Толстых В.Л. Курс международного права : [учебник] / В.Л. Толстых. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 1056 с.
12. Laura M.B. Janes et al. (U.S.A.) v. United Mexican States (1926) // *Reports of International Arbitral Awards*. – Vol. IV. – P. 82–98.
13. Beus J.G. de. The jurisprudence of the General claims commission, United States and Mexico under the convention of september 8, 1923 : Thesis/dissertation / J.G. de Beus. – M. : Nijhoff, 1938. – 342 p.
14. Thomas H. Youmans (U.S.A.) v. United Mexican States (1926) // *Reports of International Arbitral Awards*. – Vol. IV. – P. 110–117.
15. Gertrude Parker Massey (U.S.A.) v. United Mexican States Massey (U.S. v. Mex.) (1927) // *Reports of International Arbitral Awards*. – Vol. IV. – P. 155–164.
16. Velasquez Rodriguez v. Honduras (1988) / *Inter-American Court of Human Rights*. – Ser. – № 4.
17. Lake Lanoux Arbitration (France v. Spain) (1957) // *Reports of International Arbitral Awards*. – Vol. XII. – P. 281–317.
18. United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (Hostages) (U.S. v. Iran) (1980) // *International Court of Justice* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&case=64&p3=90>.
19. Armed Activities on the Territory of the Congo (Congo v. Uganda) (2005) // *Report of the International Court of Justice 1 August 2007 – 31 July 2008 / General Assembly Official Records Sixty-third Session Supplement*. – No. 4. – Paras 103–115. – P. 20–23.
20. Osman v. the United Kingdom. *European Court of Human Rights*. Judgment of 28 October 1998 // *EHRR*. – Vol. 29. – P. 245.